

पिकदूत खण्डकाव्यमा अलङ्कारविधान

एकनारायण पौड्याल

Department of Nepali, Birendra Multiple Campus, Chitwan, Nepal

Article History: Submitted 30 Nov. 2024; Reviewed 15 Dec. 2024; Accepted 22 Dec. 2024

Corresponding Author: Ek Narayan Paudyal, Email: enpudyal@gmail.com

DOI : <https://doi.org/10.3126/kdk.v5i1.73654>

 Copyright 2025 © the Author(s) and the Publisher

लेखसार

प्रस्तुत लेख मोतीराम भट्टकृत पिकदूत खण्डकाव्यमा अलङ्कारविधानको अवस्थालाई केलाउने सन्दर्भमा केन्द्रित छ। संस्कृत साहित्यका मुख्य सिद्धान्तहरूमध्ये अलङ्कार सिद्धान्त एक हो। अलङ्कारलाई साहित्यको शोभाकारक तत्त्वका रूपमा लिइन्छ। पिकदूत खण्डकाव्य छोटो आकारको भइकन पनि अलङ्कारविधानका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको र यसअघि प्रस्तुत सिद्धान्तलाई आधार बनाई अध्ययन नगरिएकाले यो विषयशीर्षक चयन गरिएको हो। प्रस्तुत खण्डकाव्यमा केकति प्रकारका अलङ्कार प्रयोग भएका छन् र प्रयुक्त अलङ्कारहरूले काव्यलाई सुन्दर बनाउन कस्तो भूमिका खेलेका छन् भन्ने मुख्य समस्याको प्राज्ञिक समाधान खोज्ने उद्देश्यले यो लेख तयार पारिएको हो। सो उद्देश्य पूरा गर्नका लागि प्राथमिक सामग्रीका रूपमा पिकदूत खण्डकाव्यलाई लिइएको छ भने अलङ्कारको सैद्धान्तिक अवधारणा स्पष्ट पार्नका लागि र विश्लेषण गर्नका लागि द्वितीयक स्रोतसामग्रीको उपयोग गरिएको छ। गुणात्मक प्रकृतिको यस अध्ययनमा अलङ्कार सिद्धान्तको आधार लिई व्याख्यात्मक एवम् विश्लेषणात्मक विधिका माध्यमबाट पिकदूत खण्डकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ। अध्ययनका क्रममा प्रस्तुत काव्यमा अनुप्रास, काव्यलिङ्ग, स्वभावोक्ति, विषम, समासोक्ति, अतिशयोक्ति, स्मृति, उपमा आदि अलङ्कार विशेष रूपमा प्रयोग भएको पाइएको छ। यस खण्डकाव्यमा प्रयोग भएका अलङ्कारलाई हेर्दा विवेच्य खण्डकाव्य अलङ्कारविधानका दृष्टिले स्तरीय, रोचक र प्रभावकारी भएको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : अर्थालङ्कार, छेकानुप्रास, शब्दालङ्कार, सम्प्रदाय, सूचक

विषयपरिचय

मोतीराम भट्ट (१९२३-१९५३) नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालका मुख्य प्रतिभा हुन्। उनी यस कालका शृङ्गारिक धाराका पनि मुख्य स्रष्टा हुन्। भाषासाहित्यको विकासका लागि मुद्रणालय खोल्ने र कृति प्रकाशन गर्ने, साहित्यिक मण्डली खोल्ने र समस्यापूर्ति गर्न लगाउने, कविता, गजल, नाटक, समालोचना आदि विधामा कलम चलाउने आदि कार्य गरेका कारण भट्टको व्यक्तित्व बहुआयामिक रहेको देखिन्छ। मोतीराम भट्टले कविता, गजल, खण्डकाव्य, नाटक आदि विभिन्न विधा-उपविधाका पुस्तकहरू लेखेका छन्। उनका कतिपय रचना संयुक्त

सङ्ग्रहका रूपमा पनि प्रकाशित छन् । उनका गजेन्द्र मोक्ष (सन् १८९१), प्रह्लाद भक्तिकथा (१९४८), कवि भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र (१९४८), उषाचरित्र (१९५५), पिकदूत (१९७४), प्रियदर्शिका (२०१६), मोतीराम भट्टका गजलहरू (२०३८) आदि कृति एकल रूपमा प्रकाशित छन् । भट्टका कृतिहरूमध्ये पिकदूत (१९७४, हालको तिसश्लोकी पिकदूत सर्वप्रथम सूक्तिसिन्धुमा प्रकाशित) शृङ्गारिक भावका दृष्टिले उल्लेखनीय काव्य हो । आकारका दृष्टिले लघु संरचनायुक्त कृति भए पनि आख्यानात्मक गुण पाइने भएका कारण यो परिपुष्ट खण्डकाव्य नभए पनि लघु खण्डकाव्य हो । यो अलङ्कारविधानका साथै रसभावका दृष्टिले पनि उल्लेखनीय रहेको छ । अलङ्कार साहित्यको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । यसलाई साहित्यको आन्तरिक तत्त्व मान्ने कि बाह्य तत्त्व मान्ने भन्ने सम्बन्धमा मतमतान्तर रहे पनि अधिकांश विद्वान्हरूले बाह्य तर महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा लिएका छन् । यसलाई काव्यको शोभाकारक तत्त्व मानिए पनि यसका उपस्थितिले काव्य प्रभावकारी बन्नाका साथै रसोत्पादनमा समेत महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । पिकदूतमा पनि विभिन्न अलङ्कार प्रयोग भएका छन् र तिनका कारणले गर्दा काव्य सुन्दर बनेको छ । यसरी अलङ्कारका कारण काव्य प्रभावकारी बनेको भए पनि यसअघि प्रस्तुत खण्डकाव्यको अलङ्कारविधानका दृष्टिले अध्ययन भएको पाइँदैन । 'पिकदूत खण्डकाव्यमा ध्वन्यात्मक सौन्दर्य', 'पिकदूत खण्डकाव्यमा वर्णविन्यासवक्रता' जस्ता विषयशीर्षकमा अनुसन्धान गरिए पनि अलङ्कारलाई नै आधार बनाएर अनुसन्धान भएको पाइँदैन । अतः यही शोधरिक्तता पूरा गर्नका लागि प्रस्तुत विषयशीर्षक चयन गरिएको हो । प्रस्तुत अध्ययनमा पिकदूत खण्डकाव्यमा कुन कुन अलङ्कार प्रयोग भएका छन् र तिनले कृतिको शोभा केकसरी बढाएका छन् भन्ने जिज्ञासाको समाधान खोजिने हुँदा यस अध्ययनको प्राज्ञिक महत्त्व रहनेछ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनमा पुस्तकालयलाई सामग्रीको मुख्य स्रोतका रूपमा लिइएको छ र प्राथमिक एवम् द्वितीयक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक सामग्रीका रूपमा पिकदूत खण्डकाव्य रहेको छ भने द्वितीयक सामग्रीका रूपमा अलङ्कारको सैद्धान्तिक चर्चा गरिएका सामग्री रहेका छन् । गुणात्मक प्रकृतिको प्रस्तुत अध्ययनमा गृहीत खण्डकाव्यलाई संस्कृत साहित्यमा प्रचलित सिद्धान्तहरूमध्ये अलङ्कारलाई आधार बनाएर व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधि अवलम्बन गरी अध्ययन गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

अलङ्कारको शब्दगत अर्थ आभूषण भन्ने हुन्छ । यसैले साहित्यमा पनि अलङ्कारलाई रचना सुन्दर बनाउने तत्त्वका रूपमा लिइन्छ । साहित्यका सन्दर्भमा मानिसले बोल-चालदेखि भिन्न शैलीद्वारा चमत्कारपूर्वक अनौठा ढङ्गले कुनै विषयको वर्णन गर्नु नै अलङ्कार हो (भट्टराई, २०३१, पृ. ३८१) । समग्रमा हेर्दा संस्कृत साहित्यका सिद्धान्तहरूमध्ये आन्तरिक तत्त्वका रूपमा रस र शोभाकारक बाह्य तत्त्वका रूपमा अलङ्कारको विशेष महत्त्व रहेको छ । अलङ्कारका बारेमा वैदिक तथा पौराणिक कालदेखि चर्चा हुँदै आएको (पन्त, २०५६, पृ. १) र साहित्यका सन्दर्भमा धेरै अघि आचार्य भरत र त्यसपछिका अन्य आचार्यहरूले यसको उल्लेख गरेका भए पनि यसको स्थापना तथा व्याख्या गर्ने कार्यमा आचार्य भामहको मुख्य भूमिका रहेका कारण उनी नै यस सम्प्रदायका संस्थापक मानिएका छन् (उपाध्याय, २०५९, पृ. १९७) । उनले यसलाई साहित्यमा अपरिहार्य स्थान दिएका छन् । यसको व्याख्या, वर्गीकरण र विस्तार गर्नमा दण्डी, उद्भट, रुय्यक, जयदेव आदि आचार्यहरूको भूमिका पनि उल्लेखनीय रहेको छ ।

संस्कृत साहित्यमा रसपछि सबभन्दा धेरै चर्चा भएको सिद्धान्त अलङ्कार हो । अलङ्कारको चर्चा गर्ने क्रममा आचार्य भरतले शब्द र अर्थको वैचित्र्य नै अलङ्कार भएको जनाएका छन् भने दण्डीले काव्यलाई सुन्दर बनाउने धर्मका रूपमा

लिएका छन् (थापा, २०५०, पृ.२६०) । आचार्य वामनले अलङ्कार नै सौन्दर्य भएको र अलङ्कारका कारणले नै काव्य ग्राह्य हुने धारणा व्यक्त गरेका छन् (थापा, २०५०, पृ.२६१) । अन्य विद्वान्हरूले पनि अलङ्कारका बारेमा चर्चा गरेका छन् र उनीहरूमध्ये रुद्रट, उद्भट, जयदेव आदिले यसलाई साध्य वा अनिवार्य तत्त्वका रूपमा लिएका छन् भने रस एवं ध्वनिवादी आचार्यहरूले यसलाई अनिवार्य तत्त्वका रूपमा नलिई साधन वा अस्थिर धर्म भनेका छन् र यसलाई केवल काव्यको शोभावर्द्धक तत्त्व मात्र मानेका छन् (उपाध्याय, २०५९, पृ.१९७) । आचार्यहरूले अलङ्कारलाई साध्य वा साधन जुन रूपमा हेरे पनि सिर्जना सुन्दर बन्नका लागि यसको आवश्यकता पर्ने कुरा भने सबै विद्वान्हरूले स्वीकार गरेका छन् । अलङ्कारको परिचय दिने क्रममा आचार्यहरूले यसका प्रकारको सङ्ख्या पनि उल्लेख गरेका छन् । यस क्रममा यसको सङ्ख्या एक सय एकान्ब्वेसम्म देखाइएको छ (पन्त, २०५६, पृ.४) । सङ्ख्या जतिसुकै धेरै देखाए पनि तिनलाई मूलतः शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गर्ने चलन छ ।

शब्दमा आश्रित अलङ्कारलाई शब्दालङ्कार भनिन्छ भने अर्थमा आश्रित अलङ्कारलाई अर्थालङ्कार भनिन्छ । शब्दालङ्कारमा वर्ण र पदको आवृत्तिद्वारा श्रुतिसौन्दर्य उत्पन्न हुन्छ अनि अर्थालङ्कारमा कुनै विशिष्ट उक्तिद्वारा भावलाई सिँगार्ने प्रयत्न हुन्छ र यसमा शब्द परिवर्तन भए पनि अलङ्कारत्व रहिरहन्छ (उपाध्याय, २०५९, पृ.२०१) । शब्दालङ्कारअन्तर्गत अनुप्रास, यमक, शब्दश्लेष, पुनरुक्तवदाभास आदि सीमित अलङ्कार पर्दछन् भने अर्थालङ्कारअन्तर्गत उपमा, दृष्टान्त, रूपक, अतिशयोक्ति, समासोक्ति, व्याजस्तुति, गूढोक्ति आदि धेरै प्रकारका अलङ्कार पर्दछन् । यिनका पनि धेरै प्रकार-उपप्रकार छन् । प्रस्तुत अध्ययनमा तिनै अलङ्कारहरूमध्ये पिकदूत खण्डकाव्यमा कुन कुन प्रयोग भएका छन् र तिनले काव्यसौन्दर्यमा केकस्तो भूमिका खेलेका छन् भन्ने कुराको खोज गरिएको छ ।

विमर्श र परिणाम

विश्लेषणीय खण्डकाव्यमा जम्मा तिस श्लोक रहेका छन् । श्लोक एकदेखि सत्ताइससम्म शादूलविक्रीति छन्द प्रयोग गरिएको छ भने अट्टासौँ र उनन्तिसौँ श्लोकमा वसन्ततिलका छन्द प्रयोग गरिएको छ । अन्तिम एक श्लोकमा मालिनी छन्द प्रयोग भएको छ । प्रेमप्रणयसँग सम्बन्धित विषयवस्तुमा आधारित यो खण्डकाव्य विप्रलम्भ शृङ्गाररसयुक्त काव्य हो । यसमा मानवेतर प्राणी पक्षीलाई मानवीकरण गरी सन्देश संवाहक पात्रका रूपमा उपस्थित गराइएको छ । प्रस्तुत काव्य लघु आकारको भइकन पनि अलङ्कारका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको छ । खण्डकाव्यमा प्रयुक्त अलङ्कार

पिकदूत खण्डकाव्यमा धेरै प्रकारका अलङ्कार प्रयोग भएका पाइन्छन् । यस खण्डकाव्यमा एउटै श्लोकमा एकाधिक अलङ्कार प्रयोग भएको पनि भेटिन्छ । यस अध्ययनमा सबै प्रकारका अलङ्कारको परिचय नदिई प्रस्तुत खण्डकाव्यमा प्रयुक्त अलङ्कारहरूको मात्र परिचय प्रस्तुत गरिएको छ र प्रयुक्त अलङ्कारहरूको परिचयसहित सूचकका रूपमा खण्डकाव्यबाट श्लोक उद्धरण गरी व्याख्याविश्लेषण गरिएको छ । खण्डकाव्यमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार दुवै प्रयोग भएकाले दुवैको परिचयसहित तिनका प्रकारको उल्लेख गरी सोही आधारमा खण्डकाव्यको अध्ययन गरिएको छ ।

शब्दालङ्कार

शब्दालङ्कारभित्र पर्ने अनुप्रास एक मुख्य अलङ्कार हो । स्वर फरक परे पनि नपरे पनि एक वा अनेक व्यञ्जनको एक वा अनेकचोटि आवृत्ति भएमा अनुप्रास अलङ्कार हुन्छ (भट्टराई, २०३१, पृ.३८५) । यसका धेरै भेद भए पनि छेकानुप्रास, वृत्यनुप्रास, श्रुत्यनुप्रास, लाटानुप्रास र अन्त्यानुप्रास गरी पाँच भेद बढी प्रचलित छन् । प्रस्तुत

खण्डकाव्यमा यसका पाँच भेदमध्ये छेकानुप्रास, वृत्यनुप्रास र अन्त्यानुप्रासको प्रयोग भएको छ । यहाँ प्रयुक्त अनुप्रासका प्रकारको परिचय दिई तिनका आधारमा खण्डकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

छेकानुप्रास अलङ्कार

छेकानुप्रास शब्दालङ्कारका प्रकारमध्ये अनुप्रास अलङ्कारको एउटा भेद हो । नेपाली साहित्यमा यो धेरै प्रयोग हुने अलङ्कारान्तर्गत पर्दछ । अनेक व्यञ्जनको उही क्रममा एकचोटि मात्र आवृत्ति हुँदा छेकानुप्रास हुन्छ (भट्टराई, २०३१, पृ.३८५) । पिकदूतमा पनि यो अलङ्कार प्रयोग भएको पाइन्छ, जस्तै :

सुनु एक् थोक् पिक पक्षि ! भन्छु म यहाँ मेरा तरफ्को सँदेश्

तैले भट्ट उडी गएर तिनको कान्मा सुटुक्कै भनेस्

आफ्नु हाल हवाल लेख्नु त कता लेखिन्न ढोग्भेट् पनी

लाज् लाग्दैन यसोरि बस्न परदेश् पत्थर सरीको बनी । (श्लो.१७, पृ.७)

यहाँ पिक र पक्षिमा प, हाल र हवालमा ह तथा ल अनि लाज् र लाग्दैनमा ल व्यञ्जनवर्णको एक एकपटक आवृत्ति भएको छ । यसरी स्वरूप र क्रमका दृष्टिले अनेक व्यञ्जन वर्णको एकपटक मात्र आवृत्ति भएकाले छेकानुप्रास अलङ्कार परेको हो । छेक मिलेर आएका उल्लिखित वर्णहरू केवल छेक मिलाउनका लागि नआई कविताको भावलाई प्रभावकारी बनाउन स्वाभाविक किसिमले आएका छन् । अतः छेकानुप्रास अलङ्कारका कारण कविता एकातर्फ श्रुतिमधुर बनेको छ भने अर्कातर्फ यसले विप्रलम्भ शृङ्गार रसलाई परिपाक बनाउन सघाएको छ । यसरी नै बादलको दल र चमक्क चमकीमा द, ल, च, म अनि क वर्णको एकपटक आवृत्ति भएकाले तेस्रो श्लोकमा पनि छेकानुप्रास परेको छ, र दोस्रो तथा अन्य श्लोकहरूमा पनि अरू अलङ्कारका साथै छेकानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

वृत्यनुप्रास अलङ्कार

वृत्यनुप्रास पनि अनुप्रास अलङ्कारको एक भेद हो । एक व्यञ्जनको एक वा अनेकपल्ट, अनेक व्यञ्जनको भिन्न क्रमले एकपल्ट र अनेक व्यञ्जनको उही वा भिन्न क्रमले अनेकपल्ट स्वरूपसाम्य हुँदा वृत्यनुप्रास अलङ्कार हुन्छ (सिग्देल, २०५८, पृ.२१३) । यसमा एउटै अक्षर वा पद दोहोरिइरहन्छ (पन्त, २०५६, पृ.१०) । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा वृत्यनुप्रासको निकै प्रयोग भएको पाइन्छ । उदाहरणका लागि एक श्लोक :

पर्देश्का रसले अघाइ कहिले घरपट्टि फिर्नन् भनी

आशामा परि गैगएँ दुखि भएँ के सुख पाएँ अनि

यो पापी मन स्थिर् नभै अफ् पनी आशा दरश्को गयो

भोली भोलि भनी भुल्यो अब भने भारी दगामा पयो । (श्लोक १३, पृ.६)

यहाँ भोली, भोलि, भनी, भुल्यो, भने र भारीमा भ वर्णको धेरैपटक आवृत्ति भएको छ भने पर्देश्, रस, घरपट्टि, फिर्नन्, परि, स्थिर् आदि शब्दमा प्रयुक्त र वर्णको पनि धेरैपटक आवृत्ति भएकाले वृत्यनुप्रास अलङ्कार परेको छ । यसरी 'भोली भोलि भनी भुल्यो अब भने भारी दगामा पयो' भन्ने हरफमा प्रयुक्त भ को आवृत्तिका कारण कविता कर्णप्रिय बनेको छ । यस्तै, र ध्वनिका आवृत्तिले पनि कवितामा झङ्कार पैदा गरेको छ । अर्को एउटा उदाहरण :

क्यै चीज छैन न त भारि छ बोक्नुपर्ने

केवल सँदेश छ उता गई भन्नुपर्ने

तिन्ले सुनुन् कि नसुनुन् तर जानु तैले

भन्नु भनें यति कुरा दुखका अहीले । (श्लोक २९, पृ.१२)

पत्नीद्वारा प्रदेश गएका पतिलाई कोइलीमार्फत सन्देश पठाउने क्रममा सन्देश भारी नहुने भएकाले उनले सुने पनि नसुने पनि यति सन्देश सुनाउनु भन्ने सन्दर्भ आएको यस श्लोकमा भ तथा न वर्णको धेरैपटक आवृत्ति भएको छ । यसरी नै पन्ध्रौं श्लोकमा पनि वृत्यनुप्रास परेको छ, यथा :

**भन्छन् भन्न त धर्मशास्त्रहरूले पाप् पञ्च-पातक् भनी
यी पाँच पातकदेखि बढति अरु पाप् क्यै छैन भन्ने अनी
केजान्नन् ऋषिले विपद् विरहिको यस्तो हुने हो भनी
यस्तो पातकिलाइ केहि नहुने के धर्म होला अनी ।** (श्लोक १५, पृ.७)

विदेश गएका पति धेरै समयसम्म फर्केर नआएपछि पत्नीले उनलाई पञ्चपातकभन्दा पनि ठुला पातकी भनेका सन्दर्भमा केन्द्रित यस श्लोकमा प वर्णको अनेकपटक आवृत्ति भएको छ । पाप्, पञ्च, पातक्, पाँच, पातकीजस्ता प आवृत्त भएका शब्दका कारण कवितामा एक प्रकारको ध्वनितरङ्ग उत्पन्न भएको छ र कविता सुन्दर बनेको छ । काव्यका छैटौं, चौधौं, बिसौं र पच्चिसौं श्लोकमा पनि अन्य अलङ्कारका साथै वृत्यनुप्रास प्रयोग भएको पाइन्छ ।

अन्त्यानुप्रास अलङ्कार

प्रत्येक हरफ वा वाक्यका अन्त्यमा समान वर्णहरूको आवृत्ति हुँदा उत्पन्न हुने अनुप्रास अलङ्कारलाई अन्त्यानुप्रास अलङ्कार भनिन्छ । अनुप्रास/अन्त्यानुप्रास संस्कृतबाट आएको अलङ्कार हो तापनि यसको प्रयोग संस्कृतमा भन्दा बढी नेपालीमा भएको पाइन्छ (पन्त, २०५६, पृ.१५) । चार हरफे श्लोकमा प्रायः दुई हरफमा अनुप्रास मिलेको पाइन्छ भने चारै हरफमा मिलेको पनि पाइन्छ । प्रस्तुत काव्यमा पनि दुई हरफका साथै चारै हरफमा अन्त्यानुप्रास परेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि चारै हरफमा अन्त्यानुप्रास परेको एक श्लोक :

**बाँच्नाको अब आश छैन मनमा ऐह्ले कि भोलि भरे
कस्ता निर्दयि जातका अब म ता फेला परेंछु हरे !
पर्देशमा रहँदा यसोरि अहिले पारे अरेको मरे
काहाँसम्म भनूँ मलाइ तिनले गर्नु नगर्नु गरे ।** (श्लोक १६, पृ.७)

प्रस्तुत श्लोकका अन्त्यमा आएका भरे, हरे, मरे र गरे शब्दले लयविधानमा मधुरता सिर्जना गरेका छन् । चारै हरफका अन्त्यमा रे अक्षर अर्थात् र वर्णको आवृत्ति भएकाले यहाँ अन्त्यानुप्रास अलङ्कार उत्पन्न भएको छ । यसरी नै अट्टाइसौं श्लोकमा पनि कूरा, पूरा, तेरा र मेरा शब्द आएका छन् र तिनमा पनि र वर्णको आवृत्ति भई कविता सुन्दर बनेको छ ।

अर्थालङ्कार

अर्थालङ्कारका प्रकारको सङ्ख्या शताधिक रहेको छ । यहाँ ती सबै प्रकारहरूको परिचय नदिई केवल खण्डकाव्यमा प्रयुक्त काव्यलिङ्ग, स्वभावोक्ति, विषम, समासोक्ति, अतिशयोक्ति, स्मृति, उपमा, लोकोक्ति र सन्देश अलङ्कारको मात्र परिचय दिइएको छ र तिनलाई आधार बनाएर पिकदूत खण्डकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

काव्यलिङ्ग अलङ्कार

काव्यलिङ्ग अर्थालङ्कारभित्र पर्ने एक मुख्य अलङ्कार हो । आचार्य विश्वनाथका अनुसार कविकल्पनाको प्रधानता एवं चमत्कारका कारण वाक्यार्थ एवं पदार्थ यदि हेतुरूपमा आएमा त्यहाँ काव्यालङ्कार हुन्छ (खतिवडा, २०८०, पृ.४८) अर्थात् “वाक्यार्थ र पदार्थलाई हेतु बनाएर कुनै कुराको समर्थन बुझाएमा काव्यलिङ्ग अलङ्कार हुन्छ” (पन्त,

२०५६, पृ. ८५) । पिकदूत खण्डकाव्यमा काव्यालिङ्ग अलङ्कार प्रयोग भएको छ, जस्तै :

**ए पन्छी ! अब जा चटाक् हुनगई संचार यो भन्दिएसु
यो संचार भनीदिइस् पनि भने लाख वर्षसम्म जिएसु
यी मेरा सब हाल हेरि उडिजा मेरा जहाँ प्राण छन्**

यस्मा कति फरक नपारि जति ह्याँ भन्छु भनेस् त्यो त सुन् । (श्लोक १, पृ. १)

प्रस्तुत श्लोकमा नायिकाद्वारा कोइलीमार्फत प्रदेश गएका नायकलाई आफ्नो हालखबर पुऱ्याइदिनु भनी दूतका रूपमा पठाउन लागिएको छ र समाचार पुऱ्याएवापत आशीर्वादका रूपमा लाख वर्षसम्म बाँचेस् भनिएको छ । यहाँ लाख वर्षसम्म बाँच्नाको कारणका रूपमा समाचार पुऱ्याइदिने कार्य रहेको छ । यसरी नै तिसौँ श्लोकमा धेरै वर्षपछि पति घर आउनाको कारणका रूपमा कोइलीले नायककी पत्नीको हालखबर ढिलो नगरी सुनाउनु रहेको छ । यसकारण तिसौँ श्लोकमा पनि काव्यालिङ्ग अलङ्कार परेको छ ।

स्वभावोक्ति अलङ्कार

जसको जस्तो स्वभाव छ त्यसलाई त्यस्तै रूपमा प्रस्तुत गर्नु नै स्वभावोक्ति हो । अलङ्कारका सन्दर्भमा भन्दा पशुपक्षी, लतावृक्ष आदि प्रकृतिको यथार्थ चित्रण भएको प्रसङ्ग बुझाउने अलङ्कारलाई स्वभावोक्ति अलङ्कार भनिन्छ (पन्त, २०५६, पृ. १०८) । यसमा कुनै जाति, व्यक्ति, अवस्था, दृश्य आदिको चित्र उतारेभैँ यथार्थ वर्णन गरिन्छ (सिग्देल, २०५८, पृ. २३१) । प्रस्तुत खण्डकाव्यका चारौँ, बाह्रौँ र सत्ताइसौँ श्लोक स्वभावोक्ति अलङ्कारयुक्त छन् ।

**नाच्छन् प्वाँख फिँजारि रूख्मनि मयूर हेर्छन् चकोर चन्द्रमा
भन् भन् शब्द गरीवरी रस भिकी भुल्छन् भ्रमर फूलमा
जूही, बेलि, चमेलि फूलहरुको सोख् हेरि मन्मा म ता
साहै दिक्क भएँ हरे ! जुनि गयो यस्तै रहेछन् ति ता ।** (श्लोक १२, पृ. ५) ।

यहाँ वसन्त ऋतुमा मयुरहरू प्वाँख फिँजाएर रुखमुनि नाच्छन्, चकोरले पनि स्वच्छ आकाशमा चन्द्रमा हेर्दछन्, भमराहरू भुनभुन गर्दै र रस भिक्दै फूलमा भुलिरहन्छन् अनि जताततै जुही, बेली, चमेली आदि प्रकारका फूलहरू मनै लोभ्याउने गरी फुलिरहेका हुन्छन् भनिएको छ । यसरी सबै खुसी भए पनि पति घरमा नभएकाले नायिकाद्वारा आफू दुखी भएको भाव व्यक्त गरिएको छ । यसप्रकार प्राणी तथा प्रकृतिका स्वाभाविक चरित्र चित्रण गरिएको छ । यहाँ स्वभावोक्ति अलङ्कार पर्नगएको छ ।

विषम अलङ्कार

विषम शब्दको अर्थ असमानता वा बेमेल भन्ने हुन्छ । कार्य र कारण अमिल्दो देखाएमा, बेमिल्दाहरूको घटना देखाएमा र गरेको काम निष्फल भई उल्टो हानिसमेत भएको देखाएमा विषम अलङ्कार हुन्छ (सिग्देल, २०५८, पृ. २३६) । प्रस्तुत खण्डकाव्यका पाँचौँ, दसौँ, एक्काइसौँ र छव्विसौँ श्लोकमा विषम अलङ्कार परेको छ ।

**एकलै बस्न पऱ्यो भनेर मद्रिनियाँ ल्याएर पालें पनी
बोल् बोल्ला मुनियाँ सुनेर मन क्यै शीतल् त होला भनी
काहाँको मुनियाँ कहाँ विरहिणी आगो र पानी भयो
यो मेरो मनको लहर पनि उसै खीस्रिक्क भै गैगयो ।** (श्लोक २६, पृ. ११)

प्रस्तुत श्लोकमा नायिकाले गरेको काम विफल भई मन दुखी भएको छ । नायिकाले एकलै बसिरहन पर्दा मन शीतल गराउन भनी मुनियाँ ल्याएर पाल्दछिन् तर विरहिणी नायिकाले त्यसबाट शीतलता पाउन सकिनन् । ती दुईका

विचको सम्बन्ध आगो र पानीको जस्तो फरक भएकाले उनका मनको लहर पनि त्यसै खिस्रिक्क भयो । यसप्रकार नायिकाले सोचेको जस्तो परिणाम नआई उल्टो परिणाम आयो । यसैले यहाँ विषम अलङ्कार परेको छ । यसले गर्दा विप्रलम्भ शृङ्गार रस परिपाक अवस्थामा पुगेको छ ।

समासोक्ति अलङ्कार

समासोक्ति नेपाली कवितामा निकै प्रचलित अलङ्कार हो । यसलाई संस्कृतका आचार्यहरूले आफ्नै किसिमले परिभाषित गरेका छन् । आचार्यहरूमध्ये भामह र उद्भटले यसलाई समान विशेषणका सामर्थ्यले प्रकृतपरक वाक्यद्वारा अप्रकृत अर्थको अभिधान भनेका छन् भने विश्वनाथले समान कार्य, लिङ्ग तथा विशेषणहरूद्वारा अप्रस्तुत वस्तुको व्यवहार प्रस्तुत वस्तुमाथि आरोपित गर्नु समासोक्ति भएको धारणा राखेका छन् (वर्मा, सन् २०१०, पृ. ७३१-७३२) । यसरी आचार्यहरूले समानताका आधारमा प्रस्तुत वस्तुको वर्णन गर्दा अप्रस्तुत वस्तु भल्केमा समासोक्ति अलङ्कार हुने बताएका छन् । पिकदूत काव्यमा पाइने समासोक्तियुक्त श्लोकको उदाहरण जस्तै :

आयो हेर वसन्त पक्षि त तँ छस् साक्षी यती भन्दिएस

आफ्नै हुन् अहवाल् भनेर तँले सुन्दा खुपै मन्दिएस

ती नै हुन् भ्रमरा कती कति उडी फुल्माथि आई भुले

हाँसै यी भ्रमरा निटुर हुनगई फुल् छाडि काहाँ भुले । (श्लोक ७, पृ. ३) ।

यस श्लोकमा प्रस्तुत भँवरोद्वारा अप्रस्तुत पतिलाई सङ्केत गरिएको छ । कवितामा नायिकालाई जनाउनका लागि फूल र नायकलाई जनाउनका लागि भ्रमरलाई उपस्थित गराइएको छ र दुवै गुणसाम्य देखाइएको छ । यसप्रकार प्रस्तुत विषयमा अप्रस्तुतको आरोप गरिएका कारण यहाँ समासोक्ति अलङ्कार परेको छ ।

अतिशयोक्ति अलङ्कार

अतिशयोक्तिको शब्दार्थ अतिशय कथन भन्ने हुन्छ । साहित्यमा जब उपमानद्वारा नै उपमेयको ज्ञान हुन्छ वा उपमानले उपमेयलाई निगरण गरेर अभेद स्थापना गर्दछ तब त्यस स्थानमा अतिशयोक्ति अलङ्कार पर्दछ (खतिवडा, २०८०, पृ. ३२) । यसमा आरोप गरिने विषयवस्तु मात्र आउँछ । आरोप्य वा उपमेय लुप्त हुन्छ तर उपमान आए पनि त्यसले बुझाउने अर्थ (उपमेय) यो हो भन्ने कुरा ज्ञात हुन्छ ।

प्रस्तुत खण्डकाव्यको निम्नलिखित श्लोकमा अतिशयोक्ति अलङ्कार परेको छ :

जान्ने हुन् सब धर्मशास्त्रकन ती विद्वान् विवेकी ति हुन्

पानी-दूध पिक-काक चिन्न चतुरा आफैँ मनैमा बुझ्नु

यै सोधेस् तिनका अगाडि हुन गै त्यो बुद्धि काहाँ गयो

पाकेको फल फालि जानु परदेश् कुन् धर्मको शास्त्र हो । (श्लोक ८, पृ. ४)

प्रस्तुत कविताका नायकलाई नायिकाद्वारा भनिएको छ कि उनी धर्मशास्त्रका ज्ञाता, विद्वान् र विवेकी हुन्, दुध र पानी अनि काग र कोइली छुट्टयाउन सक्ने चतुर पनि छन् तर यस्ता हुँदाहुँदै पनि घरमै भएकी श्रीमती छोडेर प्रदेश जानु धर्मशास्त्रको नियमभित्र पर्दैन । यस कुरालाई उनले सोझै नभनी पाकेको फल छोडेर जानु भनेकी छन् । यसरी प्रस्तुत श्लोकमा उपमान पाकेको फलले उपमेय नायकलाई निगरण गरेको छ र उपमानबाटै उपमेयको बोध भएको छ । यस अलङ्कारका कारण कविता अति सुन्दर बनेको छ ।

स्मृति अलङ्कार

स्मृति अलङ्कारलाई स्मरण अलङ्कार पनि भनिएको पाइन्छ (खतिवडा, २०८०, पृ.५८) । साहित्यदर्पणमा उल्लेख भएअनुसार उस्तै उस्तै उपमानका भानले उपमेयको सम्झना भएमा स्मृति अलङ्कार हुन्छ (पन्त, २०५६, पृ.३६) तर कहिलेकाहीं उपमानविना पनि स्मृति अलङ्कार हुन्छ, जस्तै :

कस्तो प्रीति थियो भने त उहिले एक ज्यू भई बस्तथ्यौ

अत्तर, चन्दन, केवरा घसि दुवै एकान्तमा पस्दथ्यौ

माया मारि पटक्क जानु परदेश् वाहाँपछी बिसनू

चस्की चस्कि अनङ्ग पस्छ तनमा मेरो भने यै हुनू । (श्लोक ९, पृ.४)

यहाँ नायिकाद्वारा विगतमा नायकसँग बिताएका समयको सम्झना गरिएको छ । नायक प्रदेश जानुपूर्व आफूहरू शरीरका दृष्टिले दुईजना भए पनि एक जिउ भएजस्तै गरी बस्नेगरेको कुरा जनाइएको छ साथै अत्तर, चन्दन आदि सुगन्धित वस्तु लगाएर एकान्तमा बस्नेगरेको पनि सम्झना गरिएको छ । यसप्रकार नायिकलाई अहिले चैन नभए पनि विगतमा आनन्दका दिन बितेको स्मरण गर्दै सुखानुभूति प्रकट गरिएको छ ।

उपमा अलङ्कार

उपमा भनाइलाई प्रभावकारी बनाउने महत्त्वपूर्ण अलङ्कार हो । उपमा हुनका लागि तुल्यता गराउने धर्म, उपमान, उपमेय र भैं, जस्तै आदि सादृश्यवाचक शब्द गरी चारवटा अङ्ग आवश्यक पर्दछन् । यी चारैवटा अङ्ग हुने उपमा अलङ्कारलाई पूर्णोपमा भनिन्छ भने कुनै अंश नभए पनि वा लुप्त भए पनि अर्थ बुझिने उपमा अलङ्कारलाई लुप्तोपमा भनिन्छ (सिग्देल, २०५०, पृ.२१८) । उपमालाई लुप्तोपमा, रसनोपमा, पूर्णोपमा आदि पाँच प्रकारमा वर्गीकरण गर्ने चलन छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यको निम्नलिखित श्लोक पूर्णोपमायुक्त छ :

यो मेरो नउनी सरी अति नरम् ज्यू बज्र जस्तो भयो

कस्तो रूप हिउँ कपूर सरि भै फुस् फुस् उडी गैगयो

ढाँटेको रति छैन जान मनमा गर्नु कुरा के अनी

ए पन्छी ! यति दुर्दशा भनिदिनु भन्थिन् प्रियाले भनी । (श्लोक २२, पृ.९)

यहाँ जिउ उपमेय, नउनी (नौनी) उपमान, समान धर्म अति नरम र सादृश्यवाचक शब्द सरी आएका कारण पूर्णोपमा परेको छ । यस अलङ्कारका कारण नायिकाको परिवर्तित रूपलावण्य निकै मार्मिक रूपमा प्रस्तुत भएको छ । सत्रौँ श्लोकमा र अन्यत्र पनि उपमा अलङ्कारका अन्य प्रकारहरूको समेत प्रयोग गरिएको छ ।

लोकोक्ति अलङ्कार

लोकमा प्रचलित उक्ति वा उखान प्रयोग हुँदा उत्पन्न हुने अलङ्कारलाई लोकोक्ति अलङ्कार भनिन्छ । कथा, निबन्ध आदि विधामा जस्तै कवितामा पनि उखान प्रयोग गरिन्छ र त्यसले कविताको भावलाई रोचक बनाउनाका साथै सम्प्रेषणलाई प्रभावकारी बनाउँछ । पिकदूतमा पनि उखान प्रयोग भएका श्लोक पाइन्छन् । एउटा उदाहरण जस्तै :

ए पन्छी ! सुकुमार जत्तिकि म छू तैलाई थाहा भयो

दोस्रो भर्खरको उमेर रहँदा कस्तोरि पिर्नेछ यो

तेस्रो फेरि बिछोट पर्नु मउपर् भेट हुनू आशा गयो

जो होचो उसका मुखमा परेछ घोचो भनेभै भयो । (श्लोक १९, पृ.८)

यहाँ जो कमजोर छ, उसैलाई अझ कमजोर पार्नु भन्ने आशय प्रकट गर्ने उखान प्रयोग गरिएको छ। सौन्दर्य र उमेर हुँदाहुँदै पनि पति प्रदेश गएर विछोडमा परेका बेला भेट हुने आस हराउँदै गएपछि नायिकालाई 'जो होचो उसका मुखमा घोचो' भनेभैं आफू सबै कुराबाट मारमा परेको महसुस भएको भाव व्यक्त भएको छ। अधिल्ला तीन हरफले व्यक्त गर्ने भावभन्दा उखानयुक्त अन्तिम एक हरफको भाव बढी रोचक र प्रभावकारी रहेको छ। दसौँ र विसौँ श्लोकमा पनि लोकोक्ति अलङ्कार परेको छ।

सन्देह अलङ्कार

हो वा होइन भन्ने भ्रान्तिपूर्ण अर्थ प्रकट हुँदा उत्पन्न हुने अलङ्कारलाई सन्देह अलङ्कार भनिन्छ। सन्देहले संशय भन्ने अर्थ बुझाउने हुँदा यसलाई संशय अलङ्कार पनि भनिन्छ। आचार्य विश्वनाथले यसलाई परिभाषित गर्दै भनेका छन् कि कविप्रतिभाद्वारा उत्पन्न प्रकृतमा अप्रकृतको सन्देह हुनु नै सन्देह अलङ्कार हो र यसका उक्ति र अनुक्ति गरी दुई प्रकार छन् (खतिवडा, २०८०, पृ. ३७)। प्रस्तुत काव्यको अठारौँ श्लोकमा सन्देह अलङ्कार परेको छ, जस्तै :

याहाँ छू भनि ब्यै संदेश् पनि नदी आफ्नू बिरानू हुने
मैले खोजिनँ की भनेर रिसले जोछ्छन् कि क्या बूभने
ए पन्छी ! तिनिका अगाडि हुनगै सोधेस् तँ धीरा बनी

फुल्ले खोज्छ भ्रमर् कि फुल्लकन भ्रमर् यस्को जवाफ् छौ भनी । (श्लोक १८, पृ. ८)

यसरी प्रस्तुत श्लोकमा नायक प्रदेश गई खबरसम्म नपठाएकामा नायिकाद्वारा चिन्ता प्रकट गरिएको छ। मैले वास्ता गरिनँ भन्ने ठानेर नायक रिसाएका हुन् कि भनी नायिकाद्वारा शङ्का प्रकट गरिएको छ, र पक्षीसँग समाचार पठाउने क्रममा फूलले भँवरले खोज्ने हो कि भँवराले फूल खोज्ने हो ? यसको उत्तर लिएर आउनु भनिएको छ। यसप्रकार नायक पनि भ्रममा परेका हुन सक्ने र नायिका पनि कसले कसलाई खोज्ने हो भन्ने कुरामा भ्रममा परेकी हुँदा यहाँ सन्देश अलङ्कार परेको छ। यसले विप्रलम्भ शृङ्गारलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउन थप सहयोग गरेको छ। यसरी नै काव्यका अन्य श्लोकमा परिकर, बिनोक्ति आदि अलङ्कार परेको पाइन्छ भने एउटै श्लोकमा धेरैवटा अलङ्कार परेको पनि देखिन्छ, जस्तै :

तिर्खा जस्कन लाग्छ पोखरि पनी त्यै खन्छ भन्ने उखान्
सुन्दामा नखनी भएन मनमा लाग्यो गरूँ के बयान्
खुब् खन्खान गरेर पोखरि पनी खासा तयारी भयो
प्रेम्को डोरि चुँड्यो गरूँ अब कसो घल्वा बिपत्ता भयो । (श्लोक २०, पृ. ८-९)

प्रस्तुत श्लोकका अधिल्ला दुई हरफका अन्त्यमा आएका उखान् र बयान्मा न वर्ण र पछिल्ला दुई हरफमा आएका भ अनि य वर्णको आवृत्ति भएकाले यहाँ अन्त्यानुप्रास अलङ्कार परेको छ। एक या अनेक व्यञ्जनहरू धेरैपल्ट दोहोरिएमा वृत्युप्रास हुन्छ (अधिकारी, २०५०, पृ. ५९)। यहाँ ख वर्णको धेरैपटक आवृत्त भएकाले वृत्युनुप्रास अलङ्कार परेको छ। यसका साथै जसलाई तिर्खा लाग्छ उसैले पोखरी खन्छ, भन्ने उखान प्रयोग भएकाले लोकोक्ति अलङ्कार पनि प्रयोग भएको देखिन्छ। यहाँ रूपक अलङ्कार पनि परेको छ। अन्तिम हरफमा उपमेय प्रेमलाई उपमान डोरीमा आरोप गरिएको छ। यसरी एक श्लोकमा धेरैवटा अलङ्कार प्रयोग भएको पनि पाइन्छ। अब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार प्रयोग हुनु, कृति लघु आकारको भए पनि धेरै किसिमका अलङ्कार प्रयोग हुनु, एउटै श्लोकमा धेरै प्रकारका अलङ्कार प्रयोग हुनु, अलङ्कारका कारण भावाभिव्यक्ति प्रभावकारी हुनुजस्ता कारणले प्रस्तुत खण्डकाव्य रोचक, सफल र प्रभावोत्पादक रहेको देखिन्छ। सूक्ष्म रूपमा खोज गर्दा काव्यभित्र अन्य प्रकारका अलङ्कारको पनि उपस्थिति

रहेको पाउन सकिन्छ । अतः काव्य श्लोकराशिका दृष्टिले लघु आकारको भए पनि अलङ्कारविधानका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

निष्कर्ष

मोतीराम भट्ट नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालका अग्रणी स्रष्टा हुन् । माध्यमिक कालको मुख्य धारा शृङ्गारिक हो र यस धाराका आरम्भकर्ता एवं यसलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउने स्रष्टा पनि मोतीराम भट्ट नै हुन् । भट्टको व्यक्तित्व बहुआयामिक छ, तापनि उनी कविताकाव्यका विभिन्न उपविधामा कलम चलाउने सर्जकका रूपमा सुपरिचित छन् । उनको लेखनी गद्य र पद्य दुवै क्षेत्रमा फैलिएको छ । उनी स्रष्टामात्र नभएर साहित्यिक संस्था खोल्ने, साहित्यकारलाई प्रेरणा दिने र लेखनलाई प्रकाशनमा ल्याउने कुशल सङ्गठक, प्ररेक र प्रकाशक पनि हुन् । उनका कृतिहरूमध्ये शृङ्गारिक खण्डकाव्य पिकदूत लघु आकारको भइकन पनि बढी रोचक र प्रभावकारी छ । यसलाई रस, ध्वनि आदि सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ, तापनि अलङ्कारको प्रयोग सफल रहेको र यसका प्रयोगले काव्य सुन्दर बनेका कारण अलङ्कारलाई आधार बनाएर अध्ययन गरिएको हो । संस्कृत साहित्यमा रसलाई जति अलङ्कारलाई महत्त्व नदिइए तापनि यो रीति, वक्रोक्ति आदि सिद्धान्तभन्दा लोकप्रिय छ । यस आधारमा पिकदूतको अध्ययन गर्दा सो काव्यभित्र शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारभित्र पर्ने अनुप्रास, काव्यलिङ्ग, स्वभावोक्ति, विषम, समासोक्ति, अतिशयोक्ति, स्मृति, उपमा आदि अलङ्कार प्रयोग भएका देखिन्छन् र तिनका प्रयोगले काव्य सुन्दर बनेको देखिन्छ । प्रस्तुत काव्य आकारका दृष्टिले छोटो भइकन पनि भावगत प्रभावका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ, र भावलाई प्रभावकारी बनाउनमा अलङ्कारले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । अतः प्रस्तुत खण्डकाव्य अलङ्कारविधानका दृष्टिले सफल रहेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५०). पूर्वीय समालोचना-सिद्धान्त. पाँचौँ संस्क. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५९). साहित्य-प्रकाश. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- कार्की, विनोद (सन् २०२२). पिकदूत खण्डकाव्यमा ध्वन्यात्मक सौन्दर्य. हुमानिटिज एन्ड सोसियल साइन्स जर्नल. भोलुम १३. नम्बर २. २०२२. पृ. १९७-२०७ ।
- खतिवडा, गोविन्द गोपाल (२०८०). ईश्वरलाई चिठी कवितासङ्ग्रहमा अलङ्कारविधान. त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्घायन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्र ।
- थापा, हिमांशु (२०५०). साहित्य परिचय. चौथो संस्क. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- पन्त, भरतराज (२०५६). नेपाली अलङ्कार परिचय. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (२०३९). पूर्वीय काव्य-सिद्धान्त. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- भट्ट, मोतीराम (२०५३). पिकदूत. छैटौँ संस्क. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- वर्मा, धीरेन्द्र (प्रधानसम्पादक) (सन् २०१०). हिन्दी साहित्य कोश (भाग-१). वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
- श्रेष्ठ, शेखरकुमार (सन् २०२३, मई १०). पिकदूत खण्डकाव्यमा वर्णविन्यासवक्रता, समकालीन साहित्य (अनलाइन पत्रिका). समकालीन साहित्य प्रतिष्ठान वेलायत ।
- सिग्देल, सोमनाथ शर्मा (२०५८). साहित्य-प्रदीप. काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।